

นิเวศวัฒนธรรมชุมชนล้านนากับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

Lanna Cultural Ecology and Natural Resource Management

สามารถ ใจเตี้ย¹
Samart Jaitae

¹ คณะวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่
Faculty of Science and Technology, Chiang Mai Rajabhat University

บทคัดย่อ

ความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติทั้งการเกิดอุทกภัยจากน้ำล้นตลิ่ง ภัยแล้งที่ทำให้น้ำในแม่น้ำแห้งขอด การบุกรุกพื้นที่ป่าไม้เพื่อการเกษตร และการเกิดภาวะโลกร้อน สาเหตุหลักเกิดจากกิจกรรมของประชาชนในพื้นที่ การบูรณาการแนวความคิดการบวชป่า การสืบชะตาแม่น้ำ การเลี้ยงผีผาย และการแห่ช้างเผือกจะนำไปสู่ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย ด้านการใช้ประโยชน์ของประชาชนและก่อเกิดกระบวนการมีส่วนร่วม การสร้างเสริมกิจกรรมและสร้างแหล่งเรียนรู้ และการสร้างกติกาสังคมในการอนุรักษ์แหล่งน้ำ ภายใต้การเปลี่ยนแปลงของสภาพเศรษฐกิจ สังคม และลักษณะทางกายภาพของทรัพยากรแต่ละพื้นที่

คำสำคัญ: นิเวศวัฒนธรรม ชุมชนล้านนา การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

Abstract

The deterioration consists of natural resource, overflows flooding and droughts, trespassing for agriculture and climate change. The major causes are people's activities. The Forest ordination, Fate renewal, Phi phai (River spirit) and Holy Elephant applications to the policy recommendations for river utility were people should establish the participation process, local activities and learning source promotion, and community rules on the concept of cultural ecology. The results of the activities lead concept to develop their skills of river conservation under economical, social, and physical property of the natural resource.

Keywords: Cultural Ecology, Lanna Community, Natural Resource Management

บทนำ

แหล่งทรัพยากรธรรมชาติทุกแห่งโดยเฉพาะแม่น้ำ และทะเลต้องรับเอาสิ่งต่างๆ เข้าไปอยู่ในระบบทั้งโดยบังเอิญและโดยจงใจ ปัญหานี้มีผลกระทบต่อความเป็นอยู่

ของประชาชนและระบบนิเวศอย่างชัดเจน ปัญหาส่วนใหญ่ มาจากความต้องการการใช้ประโยชน์ของประชาชนที่เพิ่มมากขึ้น ในสถานการณ์ปัจจุบันหน่วยงานและชุมชนได้นำแนวทางที่หลากหลายในการจัดการทรัพยากรน้ำมาใช้

เพื่อกำหนดนโยบายและนำสู่การปฏิบัติ แต่ปัญหาทรัพยากรน้ำบางปัญหาไม่สามารถแก้ไขได้ แนวทางเชิงมนุษยวิทยาที่อาจจะแก้ไขปัญหาได้ คือ การประยุกต์ใช้แนวคิดนิเวศวิทยาวัฒนธรรม (Cultural Ecology) เป็นแนวคิดทางมานุษยวิทยาแนวหนึ่งที่สนใจศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคม วัฒนธรรม โดยเน้นถึงอิทธิพลของสิ่งแวดล้อมว่าเป็นตัวกำหนดกระบวนการวิวัฒนาการทางสังคมวัฒนธรรม ทั้งนี้การศึกษานิเวศวัฒนธรรมจะมุ่งเน้นกระบวนการปรับตัวของสังคมภายใต้อิทธิพลของสิ่งแวดล้อม และการเปลี่ยนแปลงอันเกิดจากการปรับตัว (Adaptation) ของสังคม แนวความคิดนี้มองสังคมในลักษณะเป็นพลวัตหรือเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา การเปลี่ยนแปลงเป็นผลมาจากการปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อม โดยมีพื้นฐานสำคัญ คือ เทคโนโลยีการผลิต โครงสร้างสังคม และลักษณะของสภาพแวดล้อมธรรมชาติเป็นเงื่อนไข ทั้งนี้ภูมิปัญญาพื้นบ้านในการบริหารจัดการน้ำแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์ล้วนให้ความสำคัญกับนิเวศวัฒนธรรม และกระบวนการมีส่วนร่วมสูงมาก แตกต่างกันไปแต่ความเชื่อและรายละเอียดการบริหารจัดการน้ำที่เป็นไปตามภูมินิเวศวัฒนธรรมจำเพาะของตน เช่น คนเมืองหรือคนใต้ก็มุ่งบริหารจัดการน้ำเพื่อนำมาใช้ประโยชน์ร่วมกันอย่างทั่วถึงเป็นธรรม ไม่ทำลายระบบนิเวศของแม่น้ำลำห้วย โดยมีความเชื่อเรื่องผีสงเวตดาผูกโยงผู้คนเข้าหากัน ให้เคารพและปฏิบัติตามข้อตกลงร่วมกัน ขณะที่ชนเผ่าปกากะญอมุ่งเน้นการบริหารจัดการน้ำที่ให้ความสำคัญกับป่าต้นน้ำ ผ่านความเชื่อเรื่องขวัญและพิธีกรรมที่ผูกโยงคนกับป่าเข้าด้วยกันอย่างงดงาม (สมเกียรติ มีธรรม, 2558)

สัณฐานวิทยาแห่งการอยู่รอดของมนุษย์ทำให้มนุษย์รู้จักการเรียนรู้และปรับตัวให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ที่เกิดขึ้นไม่ว่าจะเป็นการเปลี่ยนแปลงทางด้านสภาพแวดล้อม สังคม วัฒนธรรม หรือเศรษฐกิจ เป็นต้น ซึ่งการเรียนรู้ดังกล่าวเป็นจุดกำเนิดของกระบวนการและแบบแผนในการแก้ไขปัญหาเพื่อทำให้นมนุษย์อยู่รอดได้อย่างมีสุขภาวะที่ดี และสิ่งต่างๆ เหล่านี้เป็นหนึ่งในปัจจัยที่สำคัญที่ทำให้เกิดเป็นภูมิปัญญาในการป้องกันและดูแลสุขภาพ ซึ่งภายใต้บริบทของแต่ละท้องถิ่นก็จะมี ความแตกต่างกันออกไปตามสภาพแวดล้อมที่

แตกต่างกัน เช่นเดียวกันภายใต้บริบทของสังคมวัฒนธรรมล้านนาก็มีแนวคิดและภูมิปัญญาในการดูแลสุขภาพแบบพื้นบ้านล้านนา ซึ่งเป็นการผสมผสานเชื่อมโยงระหว่างคนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติ รูปแบบและแนวคิดเหล่านี้ได้มีพัฒนาการและอยู่ร่วมกับวิถีชีวิตของชาวล้านนามาเป็นเวลาหลายร้อยปี (ศูนย์วิจัยและพัฒนาการแพทย์พื้นบ้าน, 2544 : ก) นอกจากนี้วัฒนธรรมและสังคมของมนุษย์ได้พัฒนามาพร้อมกับการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ การปรับตัวให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมและสังคมเป็นพฤติกรรมทางธรรมชาติของมนุษย์เพื่อความอยู่รอด สอดคล้องกับการศึกษาของ ชนกวร ไผทสิทธิกุล (2554 : 86) ที่พบว่า ชุมชนริมฝั่งแม่น้ำกกซึ่งประกอบด้วยชาติพันธุ์ต่างๆ มีความผูกพันกับแม่น้ำทั้งวิถีชีวิตความเป็นอยู่และการดำรงชีพด้วยการประกอบอาชีพเกษตรกรรมตลอดจนมีประเพณีและพิธีกรรมด้านความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับแม่น้ำ แต่ในปัจจุบันชุมชนเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงจากผลกระทบด้านต่างๆ ทำให้เกิดปัญหาด้านนิเวศวิทยาและวัฒนธรรมซึ่งส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตทั้งด้านกายและจิตใจระบบนิเวศวัฒนธรรมชุมชนล้านนาจึงถือได้ว่าเป็นระบบการอนุรักษ์และการใช้ประโยชน์ทรัพยากรธรรมชาติระบบหนึ่งของสังคมไทยอันเป็นผลผลิตทางวัฒนธรรมที่มีการผสมผสานเอาแนวความเชื่อดั้งเดิมในเรื่องของ “ผี” “สิ่งศักดิ์สิทธิ์” และความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ผนวกกับแนวความเชื่อในด้านพิธีกรรมทางลัทธิพราหมณ์และพุทธศาสนาเชื่อมโยงสัมพันธ์กับวิถีชีวิต จิต วิญญาณ มิได้แปลกแยกออกจากธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติ เช่นเดียวกับประชาชนในพื้นที่ลุ่มน้ำลี้ จังหวัดลำพูนที่ใช้อำนาจสิ่งเหนือธรรมชาติเข้าไปเชื่อมโยงกับการใช้สมุนไพรพื้นบ้านและอาหารพื้นบ้านซึ่งเป็นกระบวนการที่ประชาชนใช้เพื่อการเสริมสร้างสุขภาพกายและกำลังใจ รวมถึงเมื่อประสบปัญหาสุขภาพและปัญหาภัยพิบัติทางธรรมชาติที่ทำให้ท้อแท้ หดหู่กำลังใจ (สามารถ ใจเตี้ย, 2559: 152)

ในส่วนของแหล่งทรัพยากรธรรมชาติในภาคเหนือโดยเฉพาะทรัพยากรน้ำพื้นที่ภาคเหนือเป็นต้นกำเนิดของแม่น้ำปิง วัง ยม น่าน และต้นน้ำสาขาแม่น้ำโขง-สาละวิน แม่น้ำนานาชาติสายสำคัญของโลกมีความหลากหลายของ

ทรัพยากรธรรมชาติ ดิน น้ำ ป่า มีผืนดินที่เป็นที่ราบระหว่างหุบเขา เนินเขา ดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำ เหมาะสำหรับการทำการเกษตร มีแหล่งน้ำสายหลักและลำน้ำสาขามากมายหลายสาย และพื้นที่ชุ่มน้ำในที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึงจึงพบเห็นความหลากหลายของพันธุ์ปลา สัตว์น้ำ นกน้ำ ประจําถิ่นและนกอพยพ ป่าไม้อันหนาแน่น ทั้งป่าดงดิบ ป่าเบญจพรรณ ป่าเต็งรัง ก่อให้เกิดความหลากหลายของพรรณพืชและสัตว์ป่า พื้นที่ภาคเหนือยังมีความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์หลายกลุ่ม เช่น ลัวะ ยวน ลื้อ ลาว ม้ง อาข่า ปกาเกอญอ ลาหู่ เมี่ยน ลีซู ปะหล่อง ชมุ ถิ่น มลาบลิ ซึ่งดำรงวิถีพึ่งพาธรรมชาติสืบทอดมาจากบรรพบุรุษมาอย่างยาวนาน ก่อเกิดกิจกรรมการจัดการทรัพยากรธรรมชาติภายใต้ความหลากหลายทางวัฒนธรรม และความเชื่อ ดังเช่น

1. การบวชป่า

พิธีบวชต้นไม้มีวิธีคิดด้วยการต่ออายุให้เจริญยั่งยืนสืบไปตามคติความเชื่อ ส่วนที่มาของการ “บวชป่า” มาจากวิถีการห้ามจิวรให้กับต้นไม้เช่นเดียวกับการบวชพระส่งผลให้สถานภาพของคนและต้นไม้เปลี่ยนไป นับเป็นการนำความเชื่อทางศาสนามาประยุกต์ใช้ในการดูแลรักษาป่าต้นน้ำ นิยมทำกันเหมือนงานบุญทั่วไปโดยเจ้าพิธีจะใช้สายสิญจน์ล้อมอาณาบริเวณที่จะบวชต้นไม้ แล้วนิมนต์พระสงฆ์มาสวดมนต์เพื่อเป็นสิริมงคลต่อชาวบ้าน

ต้นไม้ที่จะทำพิธีการบวชให้ต้นไม้ใดบ้าง ก็ขึ้นอยู่กับความเชื่อและเจตนาของชุมชนเอง บวชได้ตั้งแต่ต้นไม้ขนาดเล็ก กลาง ใหญ่ แต่ส่วนมากจะเน้นต้นไม้ที่ขนาดใหญ่มีความสำคัญต่อการดำรงชีพของสิ่งมีชีวิตในระบบนิเวศ สิ่งแวดล้อม แม้กระทั่งต้นไม้ในป่าที่ผ่านการรุกรทำลาย เพราะจะสามารถฟื้นคืนสภาพเป็นป่าสมบูรณ์ได้ในเวลาเพียงไม่กี่ปี ถ้าไม่ถูกรบกวนอีก

เครื่องสังเวยจะประกอบด้วย ข้าวเหนียวสุก 1 ปั้น กล้วยสุก 1 ลูก หมากคำ พลุใบ ผ้าเหลืองตามจำนวนต้นไม้ ด้ายสายสิญจน์ บาตรน้ำมนต์ น้ำมันสัปปายะ จากนั้นก็สร้างศาลเพียงตาสำหรับอัญเชิญรุกขเทวดามาคอยปกป้องรักษาต้นไม้ แล้วทำพิธีไหว้แม่พระธรณี ใช้หมากพลูตามธรรมเนียมทางเหนือ สำหรับการบวชต้นไม้ จะมีผ้าเหลือง (สุดแล้วแต่ว่าจะบวชต้นไม้กี่ต้น) ด้ายสายสิญจน์ บาตรน้ำ

มนต์และสัปปายะจากนั้นโยงด้ายสายสิญจน์ไปตามต้นไม้ในบริเวณป่า แล้วโยงมายังสถานที่ทำพิธี ซึ่งจะมีพระพุทธรูปตั้งเป็นประธานมีพระสงฆ์และอาจารย์ (หมอเวทมนตร์) ทำพิธีเชิญเทวดาอารักษ์ ผีป่า ผีเขา (ผีปีศาจ) ทำพิธีเช่นสังเวยเทพารักษ์ เจ้าป่าเจ้าเขา ให้รับรู้และให้มาอยู่ในป่าไม้ ดูแลต้นไม้ หากมีผู้ใดมาตัดไม้ ทำลายป่า ขอให้ผู้นั้นมีอันเป็นไปต่างๆ ซึ่งเป็นเรื่องของหมอเวทมนตร์ที่จะนำมากล่าวเมื่อเสร็จพิธีเช่นสังเวยแล้ว ก็เป็นพิธีสงฆ์ เริ่มจากไหว้พระรัตนตรัย สมาทานศีลอาราธนาพระปริตรพระสงฆ์เจมต้นไม้ เสร็จแล้วพระสงฆ์ จะห่มผ้าเหลืองให้ต้นไม้ พระสงฆ์เจริญชัยมงคลคาถา จากนั้นประพรมน้ำพระพุทธมนต์ตามต้นไม้ที่บวชไว้ เป็นเสร็จพิธี พิธีบวชต้นไม้เป็นการเสริมสร้างความเข้มแข็งอันหนึ่งอันเดียวกันของชุมชน ซึ่งมีประเด็นร่วมคือการอนุรักษ์ป่าไม้ของหมู่บ้าน โดยให้ชาวบ้านเข้ามามีส่วนร่วม (ศูนย์ข้อมูลกลางทางวัฒนธรรม, 2555) สอดคล้องกับการศึกษาของจักรพงษ์ พงษ์งามขึ้น และคณะ (2556 : 215) พบว่า การบวชป่าเป็นประเพณีที่ชาวบ้านทาป่าเปา ตำบลทาปลาดุก อำเภอมะนัง จังหวัดลำพูนปฏิบัติสืบทอดกันมาหลายชั่วอายุคนซึ่งจะทำพิธีทุก 2 ปี โดยจะทำการห้ามจิวรให้กับต้นไม้เช่นเดียวกับการบวชพระซึ่งเป็นการนำความเชื่อทางศาสนาพุทธมาประยุกต์ใช้ในการดูแลรักษาป่าต้นน้ำขึ้นตอนและวิธีการบวชป่าไม่มีกฎเกณฑ์ตายตัว ชาวบ้านเชื่อว่าผืนป่าที่ผ่านพิธีบวชเป็นเสมือนดินแดนอันศักดิ์สิทธิ์ ไม่ว่าผู้ใดก็ไม่อาจเข้าไปทำลายได้ ทำให้ต้นไม้มีโอกาสคืนความชุ่มชื้นแก่แผ่นดินได้เต็มที่ และสายน้ำลำธารที่เกิดจากป่าต้นน้ำดังกล่าวก็จะฟื้นคืนชีวิตอีกครั้งหนึ่ง การบวชป่าจึงเป็นกุศโลบายที่ให้ชุมชนที่ร่วมมือกันรักษาความอุดมสมบูรณ์ของป่าธรรมชาติไว้ให้กับลูกหลาน เป็นการเรียกร้องสิทธิของชุมชน ในการดูแลรักษาป่าและแหล่งต้นน้ำลำธารเองด้วย พิธีบวชป่าจึงเป็นความปรารถนาที่ดีที่ส่งต่อไปสู่คนรุ่นหลัง

2. การสืบชะตาแม่น้ำ

พิธีสืบชะตาแม่น้ำให้ความสำคัญต่อแหล่งน้ำที่เอื้อต่อการดำรงอยู่ของสรรพสิ่งทั้งมวลรวมถึงผู้คนทั้งสองฝั่งแม่น้ำและยังเป็นการกระตุ้นเตือนให้คนที่อาศัยอยู่บริเวณแม่น้ำมีจิตสำนึกช่วยกันรักษาสายน้ำแห่งนี้ให้

ยืนยาวอย่างยั่งยืน กระบวนการของพิธีมีรากฐานจากพิธีสืบชะตาบ้านเมือง และชะตาคน อันเป็นภูมิปัญญาพื้นบ้านที่มีคุณค่าและความหมาย นอกจากเป็นการเรียกขวัญกำลังใจกลับคืนมาแล้ว ยังเป็นการใช้กุศโลบายซึ่งเข้ากับวิถีชุมชนก่อให้เกิดความร่วมมือ ความสามัคคี เกื้อกูล ช่วยกันแก้ไข้ปัญหา และเกิดความเคารพต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ดูแลแม่น้ำ ส่งผลดีต่อระบบนิเวศวิทยาแม่น้ำ และประการสำคัญที่สุด เพื่อเป็นการสนองพระราชดำริ ในเรื่องการบริหารจัดการน้ำให้เกิดความยั่งยืน เกิดประโยชน์ต่อประชาชนโดยส่วนรวม พิธีสืบชะตาแม่น้ำเป็นพิธีกรรมที่คิดริเริ่มขึ้นมาใหม่ไม่มีในตำรา ไม่มีในพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนา ซึ่งส่วนใหญ่มักนิยมสืบชะตาต่ออายุให้คน ผู้ที่ริเริ่มทำพิธีสืบชะตาแม่น้ำคือ พระครูมานัส นทีพิทักษ์ เจ้าคณะอำเภอแม่ใจ จังหวัดพะเยา ในปี พ.ศ. 2533 เป็นการนำความเชื่อทางพระพุทธศาสนามาประยุกต์กับภูมิปัญญาท้องถิ่นพื้นเมืองทางภาคเหนือโดยมีวัตถุประสงค์ คือ เพื่อปลูกจิตสำนึกให้ประชาชนมีส่วนร่วมและได้ตระหนักถึงคุณค่าของแม่น้ำและลำธาร รวมทั้งหาแนวทางฟื้นฟูระบบนิเวศลำน้ำที่สูญเสียไปให้ฟื้นคืนสู่สภาพสมบูรณ์

เครื่องสืบชะตา ได้แก่ ไม้ค้ำโพธิ์ หมากรู เมี่ยง พลุบุหรี หน่ออ้อย หน่อกล้วย กล้วย มะพร้าว ขันหมาก ข้าวสาร ข้าวเปลือกเสื่อใหม่ หมอนใหม่ ไม้ขนุน ใบเงิน ใบทอง ใบแก้ว ต้นไม้ที่เป็นมงคล เป็นต้น ซึ่งแต่ละพื้นที่อาจมีความแตกต่างกันบ้าง โดยมักจะใช้ช่วงเวลา เดือน 12 เดือน ขึ้น 6 ค่ำประกอบพิธี ในวันกระทำพิธีจะมีการบวงสรวงเทวดาเพื่อเป็นการขอขมาต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ปกปักรักษาแม่น้ำ ซึ่งบทสวดที่ใช้ในการสืบชะตาแม่น้ำ คือ บทสืบชะตาหลวง (อินทชาดา, ชินปัญชร อัญญอุณหสส และธรรมสาโลจารสูตร)

การศึกษาของพัชรนันท์ ภูากบิน และคณะ (2551) พบว่า ประเพณีสืบชะตาแม่น้ำจันมีบทบาทสำคัญต่อการกระตุ้นเตือนให้ประชาชน ตำบลป่าตึง อำเภอแม่จัน จังหวัดเชียงรายได้เกิดจิตสำนึกและเห็นความสำคัญของแม่น้ำจัน ขณะเดียวกันยังมีบทบาทต่อการเสริมสร้างความมั่นใจของ ประชาชนในการประกอบอาชีพเกษตรกรรม ทำให้เกิดความมั่นคงในชีวิตและยังส่งผลทำให้เศรษฐกิจในตำบลดีไปด้วย และยังมีบทบาทต่อกระบวนการเรียนรู้

วัฒนธรรมด้านการรักษาประเพณีของตำบลอีกด้วย จากการศึกษาพบว่าประเพณีดังกล่าวยังมีบทบาทต่อหน่วยงานของรัฐที่มีหน้าที่เกี่ยวข้องเข้ามามีส่วนร่วมในการดำเนินงานด้านการอนุรักษ์แม่น้ำจัน จึงทำให้เกิดการประสานงานระหว่างหน่วยงานราชการ และประชาชนในท้องถิ่น ผลที่ตามมา คือ ทำให้เกิดความสามัคคีและความเข้าใจไปในทิศทางเดียวกัน และเป็นประเพณีที่ประชาชนมีความเชื่อถือและมีสิ่งจูงใจว่าเมื่อทำตามประเพณีแล้วจะทำให้ฝนตกตามฤดูกาล มีน้ำใช้ในการอุปโภคบริโภคและใช้ในการประกอบอาชีพเกษตรกรรมอย่างสมบูรณ์

ภาพที่ 1 เครื่องสืบชะตาแม่น้ำ

จะเห็นได้ว่าการสืบชะตาให้กับแม่น้ำเป็นการแสดงความศรัทธา ความเคารพ และเหนือสิ่งอื่นใดคือการร่วมกันแสดงออกถึงความห่วงใยต่อแม่น้ำ ก่อนทำพิธีสืบชะตาแม่น้ำ ชาวบ้านจะร่วมแรงร่วมใจกัน ขุดลอกลำคลองและแหล่งน้ำโดยใช้เครื่องมือพื้นบ้าน

3. การเลี้ยงฝ้าย

การเลี้ยงฝ้ายมีการปฏิบัติภายใต้ความเชื่อว่าจะแหล่งน้ำหรือแม่น้ำในแต่ละแห่งนั้นมีผู้คอยคุ้มครองและคอยบันดาลความอุดมสมบูรณ์มาให้ ดังนั้นจึงมีการเซ่นไหว้เกิดขึ้น อีกนัยหนึ่งการทำบุญเลี้ยงฝ้ายเป็นการแสดงถึงการสำนึกในบุญคุณของแม่น้ำ ซึ่งเกษตรกรได้อาศัยประโยชน์ในการเพาะปลูก การอุปโภคบริโภค ตลอดจนมาเป็นเวลาช้านาน จึงก่อให้เกิดการ "เลี้ยงฝ้าย" สืบต่อกันมา โดยมีพิธีกรรมต่างๆ ตามประเพณีพื้นบ้าน ประเพณีเลี้ยงฝ้ายจึงเป็นประเพณีที่ทำกันในท้องถิ่นตั้งแต่ปู่ ย่า ตา ยาย การเลี้ยงฝ้ายเป็นการขอขมาแม่น้ำ ฝนน้ำ ทดแทนบุญคุณแม่น้ำ ทำให้มีน้ำกิน น้ำใช้ และเป็นการปกป้องรักษาน้ำ ในการเลี้ยงฝ้ายเป็นสิ่งสำคัญที่ผูกพันกับการดำเนินชีวิตเป็นอย่างยิ่ง โดยเชื่อว่าการเลี้ยงฝ้ายจะทำให้อยู่เย็นเป็นสุข น้ำ ดิน อุดมสมบูรณ์ การเลี้ยงฝ้ายจะต้องทำทุกปีและทุกคนต้องปฏิบัติ แม้ว่าจะพิสูจน์ไม่ได้ แต่เชื่อถือว่าถ้าไม่เลี้ยงฝ้าย ฝนจะไม่ตกตามฤดูกาล ชาวนาจะเดือดร้อนเพราะน้ำแล้ง ในช่วงทำพิธีเลี้ยงฝ้ายเป็นโอกาสที่คนในชุมชนจะได้พบปะ พูดคุย แลกเปลี่ยน ร่วมกินอาหาร และร่วมกันขุดลอก ฝ้าย ช่อมแซมฝ้ายด้วย ประเพณีการเลี้ยงฝ้ายนี้จะมีรายละเอียดพิธีกรรมที่แตกต่างกันระหว่างชุมชน เช่น ในจังหวัดลำพูนการจัดพิธีเลี้ยงฝ้ายส่วนใหญ่จะจัดขึ้นในเดือนเก้า (มิถุนายน) หรือบางหมู่บ้านจะมีการทำก่อนการทำนาเป็นประจำทุกปี) ก่อนทำการเลี้ยงต้องมีการประชุมกันก่อนระหว่างลูกเหมือง (หมายถึง ผู้ที่ใช้น้ำในแม่น้ำลำธารนั้นๆ ทำการเกษตร) เมื่อประชุมตกลงกันและหาฤกษ์งามยามดีกันเป็นที่เรียบร้อยแล้วก็จะมีการเรียกร้างเงินเพื่อจัดซื้อเครื่องสังเวยต่างๆ ซึ่งประกอบด้วย เทียน 4 เล่ม ดอกไม้ 4 สวย (กรวย) พลุ 4 สวย หมาก 4 ขดหรือ 4 ก้อม (1 ขดเอามาติดครึ่งเท่ากับ 1 ก้อม) ช่อข้าว (ธง) 8 ผืน มะพร้าว 2 คะแนง กล้วย 2 หวี อ้อย 2 เล่ม หม้อใหม่ 1 ใบ แกงส้มแกงหวาน หัวหมู ไก่ต้ม สุรา และโภชนาหาร 7 อย่าง รวมทั้งเมี่ยงและบุหรี เป็นต้น

เมื่อจัดการแต่งดาเครื่องสังเวยพร้อมแล้ว ก็จะทำชะลอมขึ้น 3 ใบ สำหรับใส่เครื่องสังเวยต่างๆ ที่จัดเตรียมไว้ ชะลอม 2 ใบแรกให้คนหาไป ส่วนใบที่ 3 นั้นให้คอนไป แล้วให้ทำศาลขึ้นหลังหนึ่ง ณ ที่ต้นน้ำลำธารสำหรับที่

จะเลี้ยงนั้น ประกอบด้วยหลักข้างหลักม้าปักอยู่ใกล้ศาล แล้วนำเอาเครื่องสังเวยขึ้นวางบนศาลนั้น แล้วทำพิธีกล่าวอัญเชิญเทวดาอารักษ์ตลอดถึงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ฝ้ายต่างๆ อันประจำรักษาอยู่ ณ ต้นน้ำลำธารที่นั้นให้ได้รับรู้แล้วมารับเอาเครื่องสังเวยตลอดจนของให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์อันวอยวยพรให้น้ำอุดมสมบูรณ์ มีฝนตกต้องตามฤดูกาล ซึ่งกล่าวเป็นภาษาเหนือว่า "ขออัญเงินแพะฝ้ายป่า ขุนกลวงมะลังกะ แม่ธรณี เจ้าดี เจ้าดิน เทวดาอารักษ์ทั้งหลายอันปกปักรักษาอย่าไปต้นน้ำลำธารเหมืองฝ้าย ภูผา ปูดอย จุ่งช่วยปล่อยน้ำปล่อยฝนตกลงมาหื้อชาวบ้านชาวเมือง สัตว์ตัวน้อยตัวใหญ่ สัพพะทั้งหลายจุ่งหื้อมีน้ำกินน้ำใช้ หื้อพิชชะข้าวกล้าจุ่งปันอุดมสมบูรณ์งามดี อย่าได้มีศัตรูหมู่ของร้านมากวนมาควี้แต่เตอะ" การประกอบพิธีมีคหาก็จะกล่าวคำอัญเชิญฝ้ายรับโภชนาหารที่ชาวบ้านนำมาเลี้ยงเมื่อกล่าวคำเสร็จแล้วอาจารย์ก็จะนำข้าวปลาอาหารเหล่านั้นยกขึ้นวางไว้บนห่อฝ้าย และทิ้งระยะให้เวลาผ่านไปชั่วรูปหมตดอก ขณะที่รอฝ้ายรับเครื่องสังเวยนั้น ชาวบ้านซึ่งอยู่ในบริเวณพิธีก็จะพากันกินข้าวปลาอาหาร จนกว่าจะบ้ายได้เวลาอันสมควรก็จะชวนกันกลับเป็นอันเสร็จพิธี ดังนั้นจะเห็นว่าประเพณีการเลี้ยงฝ้ายหรือฝ้ายน่านี้นอกจากจะมีความสำคัญในด้านเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจ ทำให้เกษตรกรเกิดกำลังใจในการทำเกษตรแล้วยังช่วยปลูกจิตสำนึกให้เกษตรกรเห็นความสำคัญของแหล่งต้นน้ำลำธาร (สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดลำพูน, 2556)

4. การแห่ช้างเผือก

ประวัติและความเป็นมา ประเพณีแห่ช้างเผือกนี้จัดทำขึ้นเมื่อใด ปีใดไม่มีใครทราบ จากคำบอกเล่าของผู้เฒ่าผู้แก่ที่พอรู้ว่าถ้าปีไหนเกิดวิฤตการณ์ทางธรรมชาติ บ้านเมืองเกิดแห้งแล้งฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล แม่น้ำ-บ่อน้ำแห้งขอด น้ำกินน้ำใช้ไม่เพียงพอต่อความต้องการ ชาวบ้านจะจัดพิธีขอฟ้าขอฝน ทั้งนี้ประเพณีการแห่ช้างเผือกเพิ่งได้รับการรื้อฟื้นขึ้นมาเมื่อประมาณ 20 ปีที่แล้ว เพราะว่าเกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ทำให้วิถีชีวิตของชาวบ้านเปลี่ยนไปจากการอยู่แบบพึ่งพาธรรมชาติกลายเป็นทำลายกอบโกยผลประโยชน์เข้าตัวเอง เมื่อเกิดเครือข่ายคนลุ่มน้ำลี้ก็ได้มีการฟื้นฟูประเพณีนี้ขึ้นมา เพื่อแสดงถึงความเคารพ

ต่อสายน้ำ พิธีกรรมนี้ได้สะท้อนความห่วงหาและการเฝ้าระวังการใช้ประโยชน์ของแม่น้ำโดยใช้กระบวนการมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วนทั้งประชาชน องค์กรท้องถิ่น และหน่วยงานราชการเข้าร่วมในการดำเนินกิจกรรมที่ใช้เวลาเกือบสองสัปดาห์จากปลายน้ำถึงต้นน้ำ โดยจะประกอบพิธีในช่วงเดือนกรกฎาคม (เดือนเก่าของทางภาคเหนือ) ก่อนเข้าพรรษาเพราะเป็นฤดูกาลที่ชาวบ้านจะต้องหว่านกล้า (เอาเมล็ดข้าวเปลือกไปหว่านเพาะชำแล้วย้ายไปปลูกดำในนา) การแห่ช้างเผือกนั้นส่วนมากประชาชนที่อยู่ท้ายน้ำจะเป็นผู้ประกอบพิธี ชาวบ้านจะป่าวประกาศให้มาชุมนุมกันที่ริมทำน้ำ แล้วจัดทำพิธีให้ผู้เชี่ยวชาญเรื่องการจักสาน เอาไม้ไผ่มาจักสานเป็นรูปช้างขนาดพอประมาณ หุ้มด้วยผ้าขาวหรือดอกฝ้ายขาวตกแต่งให้งดงาม เอาตั้งไว้บนคานหาม ซึ่งจะมีคนหามจำนวน 4 คน เมื่อทำเสร็จแล้วจะนิมนต์พระสงฆ์มาเจริญพระพุทธมนต์ สวดขอฝน พังเทศน์ ถวายทานช้างเผือก เมื่อเสร็จพิธีทางศาสนาแล้วชาวบ้านจะนำช้างเผือกแห่ไปตามลำน้ำลำ โดยแห่ตั้งแต่ปลายน้ำไปสู่ต้นน้ำ โดยการแห่จะทำการส่งต่อกันเป็นทอดๆ ของชุมชนที่อาศัยอยู่ตามลุ่มน้ำ (ศูนย์ข้อมูลกลางวัฒนธรรม, 2555)

ภาพที่ 2 การแห่ช้างเผือกของประชาชนลุ่มน้ำลำ

จากกระบวนการนิเวศวัฒนธรรมดังกล่าวข้างต้นสะท้อนให้เห็นการแสวงหาทางออกของผู้คนที่เผชิญการเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะทรัพยากรทางกายภาพที่มีการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินจากพื้นที่ป่าไม้ พื้นที่เกษตรและพื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำและคลองส่งน้ำตามธรรมชาติเพื่อการพาณิชย์และการอยู่อาศัยของประชาชนทั้งในพื้นที่และนอกพื้นที่ ทรัพยากรทางชีวภาพที่เป็นอาหารจากป่าและแหล่งน้ำทั้งพืชผักและสัตว์มีปริมาณลดลงโดยเฉพาะปลาสายพันธุ์ท้องถิ่น ทำให้เกิดความขัดแย้งและต้องการเข้าไปมีส่วนร่วมในการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ (วิชัย กิจมี, 2550 : 52) แสดงให้เห็นว่าระบบทรัพยากรธรรมชาติมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อระบบสังคมมนุษย์การรุกรานแหล่งที่อยู่อาศัยของสิ่งมีชีวิตในแหล่งน้ำทั้งการเกิดภาวะมลพิษ การสร้างเขื่อนและการใช้ที่ดินได้ส่งผลต่อวิถีชีวิตและสุขภาพของประชาชนในชุมชน (Juergen, 2011 : 1507)

บทสรุป

แนวคิดเรื่องนิเวศวัฒนธรรมเป็นกระบวนการศึกษาท้องถิ่นเพื่อทำความเข้าใจภูมิวัฒนธรรม นิเวศวัฒนธรรม และชีวิตวัฒนธรรมของผู้คนในท้องถิ่นอันเกี่ยวพันกับความสัมพันธ์ของคน 3 ลักษณะ คือ คนกับคนเป็นความสัมพันธ์เชิงปฏิสัมพันธ์ระหว่างญาติพี่น้อง เพื่อนบ้านและคนทั่วไปที่ช่วยเหลือและร่วมแบ่งปันทรัพยากรธรรมชาติเพื่อการเป็นอาหาร การอยู่อาศัยและการประกอบอาชีพ คนกับธรรมชาติเป็นความสัมพันธ์ในเชิงการใช้ประโยชน์ทรัพยากรธรรมชาติเพื่อการดำรงชีพของคนในแต่ละพื้นที่ทั้งการเป็นแหล่งอาหาร การเป็นแหล่งนันทนาการและอื่นๆ คนกับสิ่งเหนือธรรมชาติเป็นความสัมพันธ์เชิงการตอรอง การแลกเปลี่ยนและการขอความช่วยเหลือเมื่อคนเผชิญปัญหาเมื่อสามารถแก้ไขปัญหาก็จะตอบแทนสิ่งเหนือธรรมชาติ (ผี) ด้วยการเลี้ยงขอบคุณด้วยเครื่องสังเวยต่างๆ นอกจากนี้ทรัพยากรธรรมชาติโดยเฉพาะป่าไม้ยังใช้เป็นสัญลักษณ์แทนอำนาจสิ่งเหนือธรรมชาติทั้งนี้กระบวนการของนิเวศวัฒนธรรมจะส่งผ่านความเชื่อ ความศรัทธาของผู้คนผ่านสัญลักษณ์นิยม (Symbolism) ที่เกี่ยวข้องกับสิ่งเหนือธรรมชาติที่หลากหลาย ลึกซึ้ง ซับซ้อน และมีรากเหง้าจากภูมิปัญญาท้องถิ่น และมีพัฒนาการอย่าง

ต่อเนื่องมาหลายชั่วอายุคน ความเชื่อเหล่านี้เป็นพื้นฐานของการวางกฎระเบียบข้อบังคับและจารีตประเพณีต่างๆ เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนอย่างยั่งยืนและเป็นธรรม อุดมการณ์อำนาจในรูปของความเชื่อดังกล่าวมีการผลิตซ้ำผ่านสมาชิกของชุมชนรุ่นแล้วรุ่นเล่า ทั้งมีการปรับเปลี่ยนและประยุกต์ใช้ใหม่ตามสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป แนวทางการจัดการทรัพยากรธรรมชาติบนฐานเชิงระบบนิเวศวัฒนธรรมจะสนับสนุนการอนุรักษ์การใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนและยุติธรรม รวมถึงก่อเกิดกระบวนการมีส่วนร่วมในการจัดการอย่างแท้จริง ภายใต้การสร้างจิตสำนึกให้กับประชาชน การสร้างกฎ กติกาจาก

ฐานการปฏิบัติตามแนวทางนิเวศวัฒนธรรมโดยเฉพาะความเชื่ออำนาจสิ่งเหนือธรรมชาติที่ผู้คนยังมีความเชื่อและพร้อมปฏิบัติตามเงื่อนไขเพื่อให้สิ่งเหล่านี้ปกป้องคุ้มครองให้การดำเนินชีวิตเป็นปกติสุข นิเวศวัฒนธรรมยังเป็นแนวทางการบูรณาการทั้งโครงสร้างทางวัฒนธรรม ประเพณี และทัศนคติในการดำเนินชีวิตที่สอดคล้องกับธรรมชาติ ปัจจัยเหล่านี้จึงเป็นทุนทางสังคมอันสำคัญในการพัฒนาและจัดการทรัพยากรธรรมชาติได้เป็นอย่างดี อันจะส่งผลต่อการใช้ประโยชน์และการอนุรักษ์ฟื้นฟู และรักษาแหล่งทรัพยากรธรรมชาติให้ดำรงความหลากหลายของสัตว์และพืชพันธุ์

เอกสารอ้างอิง

- จักรพงษ์ พวงงามชื่น สวิษฐา ศุภอุดมฤกษ์ ตรีรัตน์ และนครศร รั้งควัต. (2556, เมษายน – มิถุนายน). การพัฒนารูปแบบการมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการป่าชุมชน : กรณีศึกษา บ้านทาป่าเปา ตำบลทาปลาดุก อำเภอมะนัง จังหวัดลำพูน. *วารสารวิจัยและพัฒนา มจร.* 36(2) : 245 – 260.
- ชนกพร ไผ่สิทธิกุล. (2554). การอนุรักษ์ชุมชนและสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรม ริมแม่น้ำกก จังหวัดเชียงราย. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยศรีปทุม.
- พัชรนันท์ ภูกาบิน และคณะ. (2551). การมีส่วนร่วมของชุมชนในการอนุรักษ์วัฒนธรรมท้องถิ่น : กรณีศึกษาประเพณีสืบทอดแม่น้ำจัน ตำบลป่าตึง อำเภอมะนัง จังหวัดเชียงราย. ค้นเมื่อ 21 สิงหาคม 2558 จาก http://www.culture.go.th/research/north/51_1.html
- วิชัย กิจมี. (2550). กระบวนการเรียนรู้กับศักยภาพของชุมชนในการจัดการที่ดินร่วมกันในลุ่มน้ำลี้ จังหวัดลำพูน. วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการใช้ที่ดินและการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- สมเกียรติ มีธรรม. (2558). ภูมิปัญญาพื้นบ้านเพื่อปฏิรูปการบริหารจัดการน้ำโดยชุมชน. ค้นเมื่อ 1 กรกฎาคม 2558 จาก <http://www.orphyra.org/index.php/th/features>
- สามารถ ใจเตี้ย. (2559, เมษายน – มิถุนายน). ปัจจัยทำนายนายการใช้วัฒนธรรมสุขภาพเพื่อการเสริมสร้างสุขภาพของประชาชนลุ่มน้ำลี้ จังหวัดลำพูน. *วารสารมหาวิทยาลัยคริสเตียน.* 22(2) : 150 – 158.
- สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดลำพูน. (2556). การเลี้ยงผีขุนน้ำ. ค้นเมื่อ 14 กรกฎาคม 2558 จาก <http://province.m-culture.go.th/lamphun/office/pdf8.pdf>
- ศูนย์วิจัยและพัฒนาการแพทย์พื้นบ้าน. (2544). โครงการสังคายนาองค์ความรู้ “หมอเมือง” เพื่อพัฒนาระบบและตำราอ้างอิงของการแพทย์พื้นบ้านล้านนา. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- ศูนย์ข้อมูลกลางทางวัฒนธรรม. (2555). การช้างเผือก. ค้นเมื่อ 19 กรกฎาคม 2558 จาก http://www.mculture.in.th/moc_new/album/การแห่ช้างเผือก/
- Juergen, G. (2011, November). Integrative freshwater ecology and biodiversity conservation. *Ecological Indicators.* 11(6): 1507 – 1516.